

DOKUMENTASJON AV NYOPPDAGET NORDPORTAL

Tanum kirke, Larvik (ID 85609)

Bjørg Agasøster og Kjartan Hauglid

Tittel Dokumentasjon av nyoppdaget nordportal Tanum kirke, Larvik (ID 85609)	Rapporttype/nummer NIKU Oppdragsrapport 106/2021	Publiseringsdato 31.08.2021
	Prosjektnummer 1022109	Oppdragstidspunkt 19.05.2021
	Forsidebilde Nordportalens østre sidevange. Foto: Kjartan Hauglid, NIKU	
Forfatter(e) Bjørge Agasøster og Kjartan Hauglid	Sider 26	Tilgjengelighet Åpen
	Avdeling Bygning	

Prosjektleder Kjartan Hauglid
Prosjektmedarbeider(e) Bjørge Agasøster, Regin Meyer
Kvalitetssikrer Annika Haugen

Oppdragsgiver(e) Riksantikvaren, ved Harald Ibenholt

<p>Sammendrag</p> <p>I forbindelse med restaurering av Tanum kirke i Brunlanes våren 2021 ble pussen på nordveggen fjernet. En overraskende og uventet oppdagelse var funnet av en gjenmurt nordportal. Tanum kirke i Brunlanes (ID 85609) er en av 48 steinkirker fra middelalderen i Vestfold og Telemark fylke. Kirken er bygget på 1100-tallet og har flere paralleller med Hedrum kirke, som har blitt regnet som en av de tidligste steinkirkene i fylket. Et fellestrekk for de aller fleste steinkirkene på Østlandet er at de i middelalderen ble bygget uten åpninger mot nord. I forbindelse med oppdraget er kirken og den nyoppdagede portalen 3D skannet og målt opp, og murverket er dokumentert gjennom fotografier og mørtelanalyser.</p>

<p>Emneord</p> <p>Kirke, steinkirke, oppmåling, 3D skanning, mørtelanalyse, middelalder, portal, liturgi, prosesjoner</p>
--

Avdelingsleder

Annika Haugen

Forord

Tanum kirke i Brunlanes (ID 85609) er en av 48 steinkirker fra middelalderen i Vestfold og Telemark fylke. Kirken er bygget på 1100-tallet og har flere paralleller med Hedrum kirke, som har blitt regnet som en av de tidligste steinkirkene i fylket.

I forbindelse med pågående rehabiliteringsarbeider i Tanum kirke ble pussen på nordveggen fjernet våren 2021. Det ble da oppdaget en gjenmurt nordportal. Viktige spørsmål er derfor hvor gammel portalen er? Og når ble den gjenmurt?

NIKU har hatt to dagers feltarbeid i kirken, 20. mai og 2. juli 2021.

I mai ble kirken 3D-skannet med en Faro Fokus S skanner, det ble tatt fem mørtelprøver og den gjenmurte portalen ble fotografert. Et stillas satt opp tett inntil nordveggen, og fordi stillaset var pakket inn, ble både fotograferingen og skanningen mer tidkrevende og utfordrende enn først antatt. I tillegg var ikke fugene omkring den nyoppdagede nordportalen stilstrekkelig meislet ut, noe som gjorde det nødvendig med en ekstra dag til i felt.

Ved andre besøk i juli ble nordveggen skannet på nytt og hver enkelt stein i nordveggen ble fotografert med sidelys. Stillaset har også hatt en påvirkning på nøyaktigheten på 3D skanningen, og punktskyen fra skanningen har sammen med fotografiene dannet grunnlag for oppmålingstegningene.

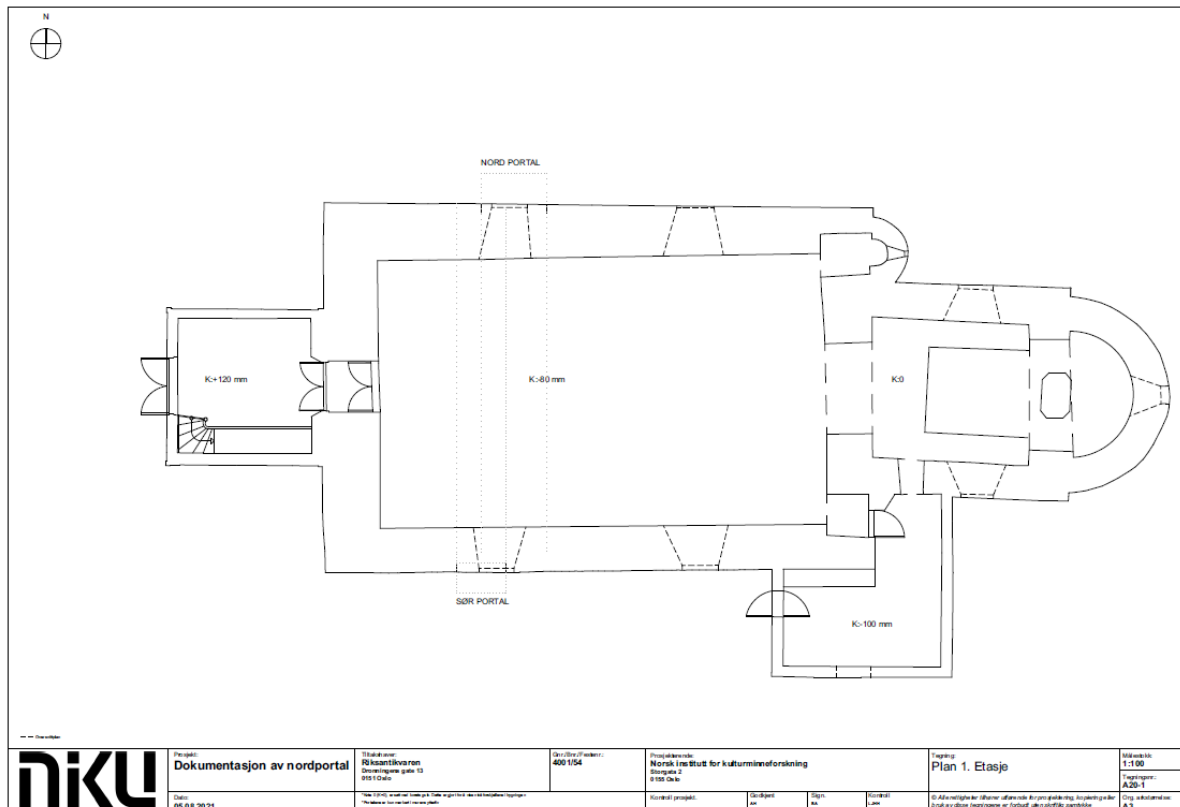
Det ble tatt fem mørtelprøver fra den gjenmurte portalen om murverket omkring. Mørtelprøvene er analysert av SEIR-materialanalyse A/S i Danmark.

Innholdsfortegnelse

Bygningsbeskrivelse	7
Kort historikk	9
Forskningshistorie	10
Eldre tegninger og fotografier	11
Tidligere oppmålinger	14
Oppmåling	15
Mørtelanalyser	18
Beskrivelse og konklusjon	22
Anvendt litteratur.....	23
Fotografier	24

Bygningsbeskrivelse

Vedlegg 01 A20-1 Plantegning med nord- og sørportal inntegnet. Bjørn Agasøster, NIKU

Tanum kirke i Brunlanes er en langkirke av stein med et forholdsvis stort, rektangulært skip og et smalere, nærmest kvadratisk kor. Bygningen har flere skjevheter, de nedenfor oppgitte mål er derfor gjennomsnittsmål. Skipets utvendige mål er ca. 18,0 meter x 10,5 meter, korets utvendige mål er ca. 7,0 meter x 6,5 meter. De innvendige mål er ca. 14,8 meter x 9,1 meter og 5,2 meter x 4,7 meter. Skipets langmur er innvendig ca. 7,1 meter høye, regnet fra det nåværende gulvnivået. Korets langmur er ca. 60 cm lavere enn skipets langmur. Både skip og kor har murte gavler. Takene har sadelform, takvinkelen er omkring 50 grader.

Kirken er tilnærmet orientert i øst-vest retning. Kor og skip har lengdeakser som avviker noe i forhold til hverandre. Mot øst er koret avsluttet med en halvrund apside som er hvelvet. I skipets østmur har det på hver side av koret vært hvelvede alterstucker som også har vært avsluttet med halvrunde apsidar. Bare den nordre apsidan er bevart.

Skipet har en sekundært utvidet vestportal og gjenmurte portaler mot nord og sør. Koret har også hatt sørportal, denne er i dag inngang til sakristiet og er betydelig endret. Korbuen er tilsynelatende opprinnelig.

Vindusåpningene i skip og kor er relativt nye og fikk sin nåværende utforming i 1850. I selve kirken er bare vindusåpningen i den nordre alterstucken opprinnelig. Det er bevart en vindusåpning fra middelalderen i skipets vestgavl, som er skjult av vesttårnet fra 1850.

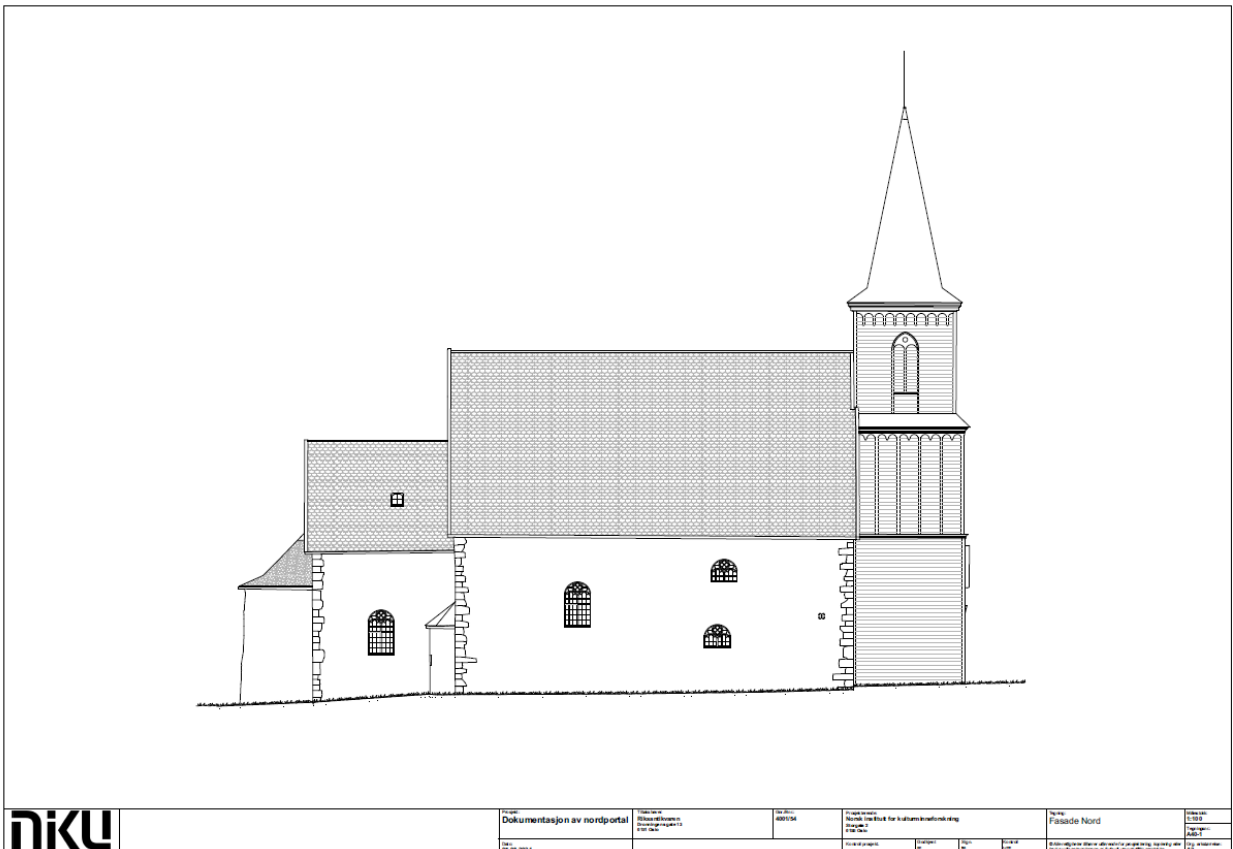
Skip og kor har hatt gjennomgående bindebjelker, som har båret en himling av bord. Hele takverket ble skiftet ut i 1679 og taket ble igjen helt fornyet i 1910. Den opprinnelige takkonstruksjonen har

hatt takstoler. Inntil 1664 hadde kirken spontak, men det er usikkert om kirken hadde dette opprinnelig eller om det kun var tekket med en bordkledning.

Kirken hadde i middelalderen et gulv av steinheller. I dag har kirken et tregulv som hviler på et bjelkelag som er lagt over det opprinnelige gulvnivået.

Hjørnekvader og kvaderstein er hugget av en lokal syenitt, en dypbergart som kan minne om granitt, men med et mindre innhold av kvarts. Alle hjørnekvadrene ble rensset for kalk under restaureringen i 1910.

Denne bygningsbeskrivelsen er i hovedsak et utdrag fra den utførlige beskrivelsen i Elster og Storsletten 1990. Det henvises derfor til denne for en mer detaljert beskrivelse.

Vedlegg 02 A40-1 Nordfasade. Bjørg Agasøster, NIKU

Kort historikk

Tanum kirkesogn «Tonnem soghen» nevnes første gang i 1315 i forbindelse med at Biskop Helge av Oslo innstiftet et nytt alter i Laurentiuskirken i Tønsberg (DN IV:112).

Kirkebygningen, «Tunæims kirkia» er første gang nevnt i biskop Øystein Aslakssons jordebok over kirkene i Oslo stift fra slutten av 1300-tallet. Her får vi også opplysningen om at kirken var viet til Olav den hellige (*Sancti Olavi*) og at kirkens innvielsesdag var 12. oktober (RB: 42).

Den første presten vi kjenner fra Tanum er Olaf Halvardsson, «Olafer Halvardzsun prester a Tuneimi» som nevnes i et diplom datert 20. januar 1376 i forbindelse med et eiendomsskifte i Brunlanes.

Tanum kirke nevnes i en rekke diplomer fra senmiddelalderen, men ingen av disse gir opplysninger om kirkebygningen. Det er først i kirkeregnskapene fra begynnelsen av 1600-tallet at vi får opplysninger om bygningen. De eldste regnskapene er bevart fra 1617 til 1639 og fra 1650 til 1670. Et utførlig utdrag av kirkeregnskapene er samlet av sogneprest Fredrik O. Thomassen i bygdebok for Brunlanes fra 1911. Følgende opplysninger som kan være interessante i dette oppdraget er hentet fra Thomassens artikkel (Thomassen 1911):

1626: Kirken ble kalket innvendig og utvendig.

1632: Ti nye vinduer, reparasjon av murer, vinduer og tak. Det ble brukt 700 mursten.

1664: Besiktigelse hvor det fortelles at kirken har spontak og at dette skal skiftes ut med 10.000 taksten. Kirken fikk også nye vindskier som var tjæret. Hele kirken ble hvitkalket utvendig. Til reparasjonene av veggene ble det brukt 12 lester lesket kalk og en halv lest ulesket kalk.

1666: «... de to runddele mellom koret og kirken, eftersom de ikke til noget er tjenelige, skulle nedtages».

I 1670 ble Larvik grevskap opprettet, og stattholder Ulrik Fredrik Gyldenløve overtok ansvaret for kirkens vedlikehold. Regnskapene fra grevskapstiden er mangelfulle.

1679: Søndre alterstuke ble revet for å lage en oppgang til prekestolen. Samme år ble det bygget et nytt sakristi. Til minne om det som ble gjort i 1679 ble det satt opp en minnetavle som forteller at kirken dette året ble satt i stand av Gyldenløve.

I Fritzøe arkiv er det bevart en regnskapsbok som dekker årene 1702–1780. I løpet av 1700-tallet var det to hovedreparasjoner av Tanum kirke, i årene 1730–1732 og i 1776.

1732: Nordre stuke ble gjort om til gravkapell.

1754: «Kirken behøver indvendig og udvendig kalkning».

I 1841 avsto Treschow på Fritzøe alle rettighetene som grevskapseierne hadde hatt, og menigheten fikk full eiendomsrett til kirken.

1850: Store endringer og reparasjon av kirken. Klokkehuset ble revet og klokketårnet ble oppført på nytt. Nye jernvinduer ble anskaffet i hele kirken. Eldre vinduer ble flyttet slik at de nå ble plassert symmetrisk ovenfor hverandre. Sørportalen ble gjenmurt, og vestportalen ble gjort bredere. Inne i kirken ble det bygget nytt galleri og ny inngang til galleriet fra tårnet. Kirken fikk tregulv over det opprinnelige hellegulvet. Døren inn til nordre alterstuke ble gjenmurt.

1865: Kirken ble «rappet og avpudset» utvendig.

1886: Sakristiet av tre fra 1679 ble revet og et nytt ble oppmurt fra grunnen av.

1910: Restaurering av kirken, utført av byggmester Nils Hansen fra Larvik etter tegninger av arkitekt Børve fra Porsgrunn. Taket ble helt fornyet, og kirken fikk ny himling. Utvendig ble taket tekket med skifer. Murene ble utbedret, hjørner og kvaderstein ble rensset for kalk og buesteinene i den gjenmurte inngangen på sørsiden ble avdekket. Inngangen til begge alterstukene ble gjenåpnet. Restaureringen er utførlig omtalt av sogneprest Thomassen.

Denne gjennomgangen viser at det ikke er bevart noen skriftlige kilder som forteller om kirkebygningen før på begynnelsen av 1600-tallet. Kirkeregnskapene viser at kirkens yttervegger har vært kalket og pusset i flere omganger gjennom århundrene, og det finnes ingen omtale av noen nordportal.

Kirkens nåværende utseende skyldes i hovedsak ombyggingen i 1850 og restaureringen i 1910.

Forskningshistorie

Tanum kirke har vært interessant for forskerne siden begynnelsen av 1800-tallet, ikke minst på grunn av de rike fornminnene i området. Jens Kraft påpekte allerede i 1832 at Brunlanes prestegjeld har «de fleste Oldtids Minder i dette Fogderie» (Kraft 1822: 895). Jens Kraft påpekte også at kirken bar «Præg af en høi Alderdom» og han refererte til «antiquarius Arendt» (Martin Friedrich Arendt), som mente at Tanum kirke var en av de eldste i landet (Kraft 1822: 843). Ifølge Nicolay Nicolaysen var området sør for prestegården omkring 1838 «opfyllt med gravhauger» (Nicolaysen 1862–1866: 203).

Kirken ble første gang oppmålt av arkitekt Henrik Thrap-Meyer i 1861 og ble da tegnet med portaler mot sør og vest i skipet. I koret ble portalen kun antydnet i murverket. I begynnelsen av 1860-årene ble kirkebygningen kort beskrevet av Nicolay Nicolaysen, etter ombyggingen i 1850 og etter Thrap-Meyers oppmåling. Nicolaysen nevnte blant annet at «Paa skibets nordre vegg staar under den nyere puds St. Olaf, malet med middelalderske bogstaver (Nicolaysen 1862–1866: 203). Utenom kirkeregnskapene finnes det ingen bygningsbeskrivelse fra tiden før ombyggingen i 1850.

I 1903 ble kirken på nytt oppmålt av arkitekt Carl Berner. Sørportalen i skipet ble nå utelatt. Oppmålingstegningen er gjengitt i Harry Fetts oversiktsverk over Norges kirker fra middelalderen fra 1909. Fett sammenstilte Tanum kirke med Hedrum, Seljord og Kviteseid og mente at planløsningen viste at disse utgjorde en egen gruppe.

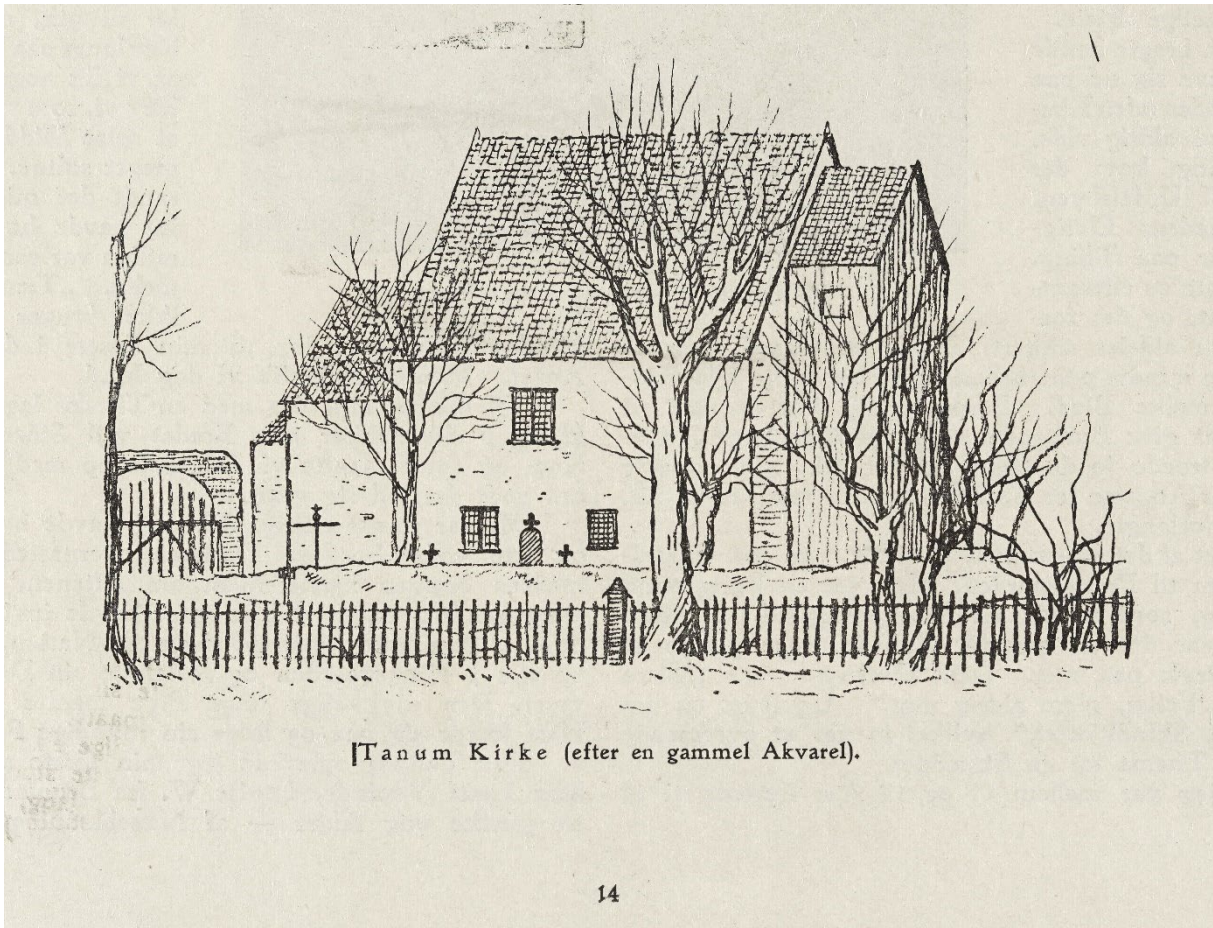
Den grundigste gjennomgangen av Tanum kirkes historie er artikkelen «Tanum kirkebygning», skrevet av sogneprest Fredrik O. Thomassen, og publisert i Lorens Bergs bygdebok fra 1911 (Thomassen 1911: 82–102). I tillegg til utførlige utdrag fra kirkeregnskapene og kirkens kallsbøker hadde Thomassen også egne betraktninger om kirken. Om dateringen av kirken skrev han: «Man antar den er opført ca. 1100». Han opplyste at kirken opprinnelig hadde tre innganger: «En paa sydsiden av koret for geistligheten, og en større paa sydsiden av skibet og en mindre paa vestsiden for menigheten» (Thomassen 1911: 83). Thomassen nevnte at skipet i middelalderen hadde to sidealtre, og argumenterte for at alterstukene bak disse var senere tillegg: «Der blev for disse altere bygd to saakaldte stuger, idet der i kirkens skib blev hugget hul paa østvæggen og tilbygd to halvrunde rum, et paa nordsiden og et paa sydsiden av koret. At stukene er bygd senere end selve kirken, kan vi slutte av flere eiendommelige træk. Mens taket i stuken er hvælvet rundt, saa var der ikke plads til hele den runde bue.» (Thomassen 1911: 85–86). Sogneprest Thomassens artikkel ble

trykket opp i sin helhet i jubileumsboken som ble gitt ut da Tanum kirke feiret 800 år i 1988. Jubileumsboken brakte ellers lite nytt om kirkebygningens historie (Holmsen og Tveten 1988).

I 1989 og 1990 ble kirken oppmålt på nytt av arkitekt Ola Storsletten i forbindelse med bokverket *Norges Kirker*. Sammen med Elisabeth Elster ble det også gjort bygningsarkeologiske undersøkelser som er samlet i et «Foreløpig manuskript» i Riksantikvarens arkiv. Manuskriptet inneholder en grundig beskrivelse av kirken slik den fremsto i 1989–1990. Det blir poengtert at «Kirkens murer dekkes utvendig og innvendig av tykke pusslag som hindrer et nærmere studium av murverket» (Elster og Storsletten 1990, 5).

Øystein Ekroll påpekte i sin oversikt *Med kleber og kalk* at Tanum kirke har likhetstrekk med Sande kirke og den nedrevne Sandar kirke, som begge hadde alterstucker øst i skipet. Det at langveggene i skipet i Tanum skjærer over åpningene inn til alterstukene tolket Ekroll som at kirken hadde hatt to ulike byggefaser (Ekroll 1997: 217–18).

Eldre tegninger og fotografier

Tanum kirke «efter en gammel Akvarel», fra en ukjent publikasjon. Riksantikvarens arkiv, an10141411070066.

I Riksantikvarens arkiv er det en eldre tegning med påskrift «Tanum Kirke (efter en gammel Akvarel)». Tegningen er hentet fra en publikasjon, men det har ikke vært mulig å finne ut hvilken. Tegningen er gjengitt i manuskriptet til Storsletten og Elster, hvor det hevdes at den skal vise kirken før istandsettingen i 1850-årene (Storsletten og Elster 1990, 9 og 38). Tegningen gjengir kirken med et vesttårn som passer med beskrivelsen av tårnet som sto før det nåværende ble bygget i 1850. Thomassen oppgir at dagens vinduer på nordveggen fikk sin nåværende plassering og utforming i

1850. De rektangulære vindusåpningene kan være identiske med vinduene som beskrives i kirkeregnskapene på 1600-tallet. Tegningen viser også en portal mot nord. Dette kommenteres ikke av Elster og Storsletten.

Påskriften «*efter en gammel Akvarel*» kan tyde på at selve tegningen er av yngre dato. Det er mulig at tegningen er utført av Dagny Thomassen som var gift med sogneprest Fredrik Thomassen. I Lorens Bergs bygdebok er det flere tegninger av «*Fru sogneprest Thomassen*», blant annet en svært lik tegning av Berg gamle kirke i Brunlanes (Berg 1911, fig. 56). Gamle Berg kirke var på denne tiden en ruin så det er tydelig at tegningen er en rekonstruksjonstegning. Tegningen av Berg kirke er i tillegg utstyrt med en nærmest identisk kirkegårdsport som i tegningen av Tanum kirke. Dessverre kjennes ingen andre gjengivelser av nordsiden av Tanum kirke før ombyggingen av kirken i 1850.

Fra tiden mellom 1850 og restaureringen i 1910 er det kun kjent noen få fotografier som viser nordveggen. Ingen av disse viser spor etter en nordportal.

*Tanum kirke sett fra nordøst. Riksantikvarens arkiv, an10141411070105.
Ukjent fotograf. Gjengitt i Fett 1909, side 43, fig. 113.*

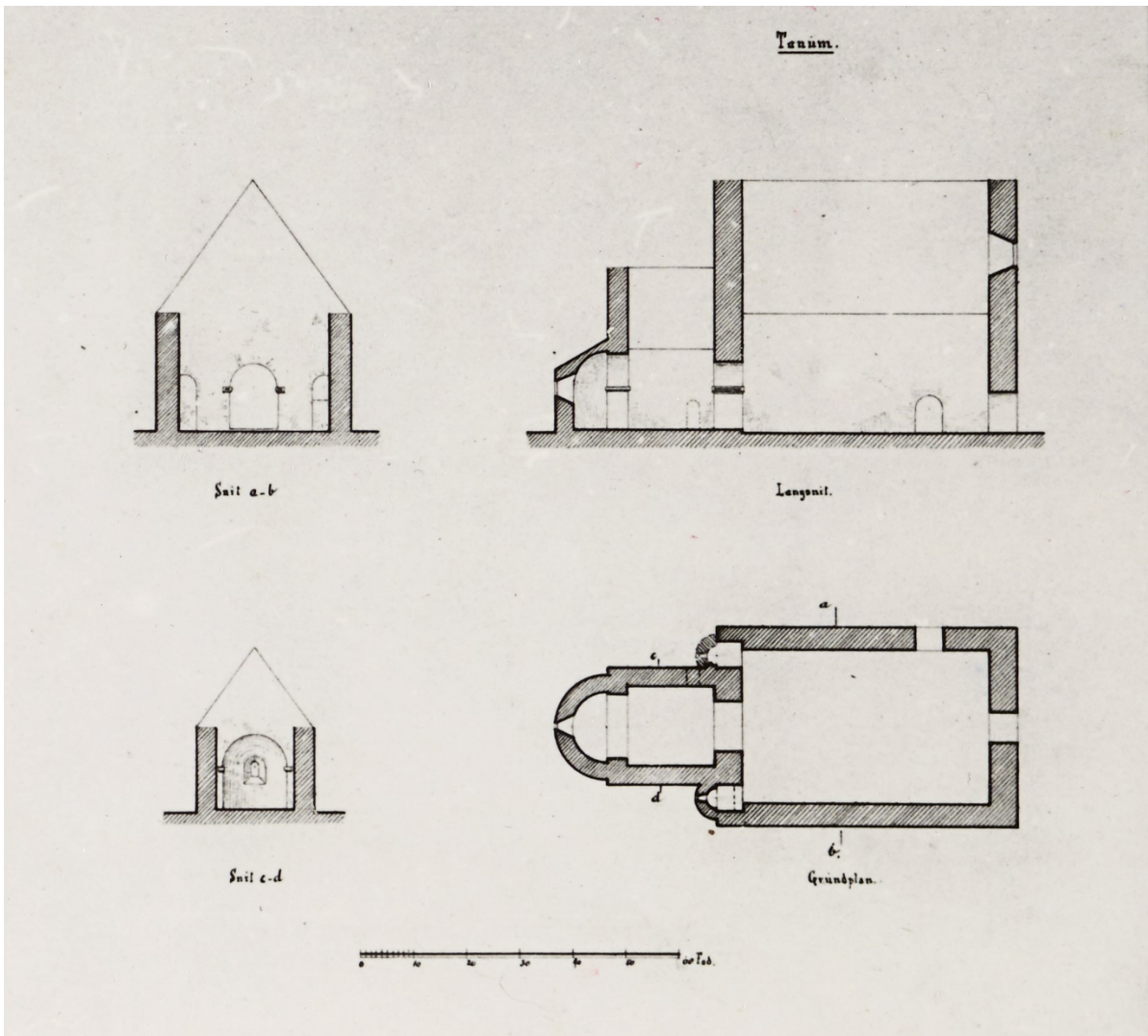

*Tanum kirke sett fra nordøst, omkring 1900. Stiftelsen Nordmøre Museum (inv. KMb-2010-011.0001).
Ukjent fotograf. Fra samlingen til Marie Knudtzon, Ulleberg ved Larvik*

*Tanum kirke sett fra nordøst, før 1910. Riksantikvarens arkiv, an10141411070064
Ukjent fotograf*

Tidligere oppmålinger

Den eldste oppmålingen av Tanum kirke, utført av Henrik Thrap-Meyer i 1861

Henrik Thrap-Meyer, 1861.

Tverrsnitt av skipet, lengdesnitt av hele kirken utenom vesttårnet, tverrsnitt av koret og grunnplan. Vest-tårnet fra 1850 er utelatt, det samme er alle vinduer av nyere dato. Plasseringen av korets portal er antydnet i murverket.

Carl Berner, 1903

Plantegning, detaljer av vinduer og korbuens vederlagssteiner.

Jørgen Jensenius, 1974

Oppmåling av gjenanvendte steiner i kirkegårdsportalen, sannsynligvis fra den tapte korportalen.

Ola Storsletten, 1989–1990

Plantegning, snitt og fasader.

Ny oppmåling

NIKUs oppmåling av Tanum kirke er gjort med fokus på skipet og plasseringen av skipets portaler. Koret og tårnet, samt detaljer som nyere vinduer og dører, har blitt mindre vektlagt. Dette fører til at for eksempel vindussprosser og innfestning av vinduer har en noe lavere detaljeringsgrad i oppmålingstegningene. Portalenes plassering i skipets vegger har vært hovedfokuset. Arbeidet har blitt gjort med en Faro Fcus S70 laser skanner.

Stillaset ga noen utfordringer når det kom til oppmålingsarbeidet. Vi var ikke forberedt på at nordveggen var tildekket av duk og stillas. Likevel har det blitt et godt resultat, og punktskyen som tegningene er basert på har ca. 1–3 cm nøyaktighet. Under skanningen var vinduet i nordportalen sikret og tildekket av en plate, og vinduets plassering er derfor basert på fotografier og plasseringen av platen. I oppmålingstegningen har vi antatt at utformingen av støpejernet i vinduet er tilsvarende de andre vinduene. Oppmålingstegningen av nordportalen må sees sammenheng med de nummererte fotografiene.

Plantegningen har et snitt 1200 mm over korets nåværende gulvnivå. For å vise nivåforskjellene er planen kotesatt med korgulvet som nullpunkt. Vindusåpningene ligger noe høyere og har et snitt 3000 mm over korgulvet. Det er derfor viktig å se planen sammen med fasadene. Arbeidet med skanningen ble gjort for å få riktige mål og nøyaktighet i plantegningen og i nord- og sørfasadene i skipet.

Punktskyen av laserskannet er vedlagt både i xyz-format og e57.format:

Vedlegg 08 Tanum kirke.xyz

Vedlegg 09 Tanum kirke.e57

Ved senere arbeid kan det bygges videre på punktskyen. Sprekkene i korbuen og de gamle gulvnivåene som er synlige gjennom luken i koret, gir muligheter for videre arbeid med overvåking av setningsskader og andre endringer.

I forbindelse med rapporten er det på bakgrunn av punktskyen fra 3D-skanningen laget følgende oppmålingstegninger:

Vedlegg 01 A20-1 Plantegning.pdf

Vedlegg 02 A40-1 Fasade Nord.pdf

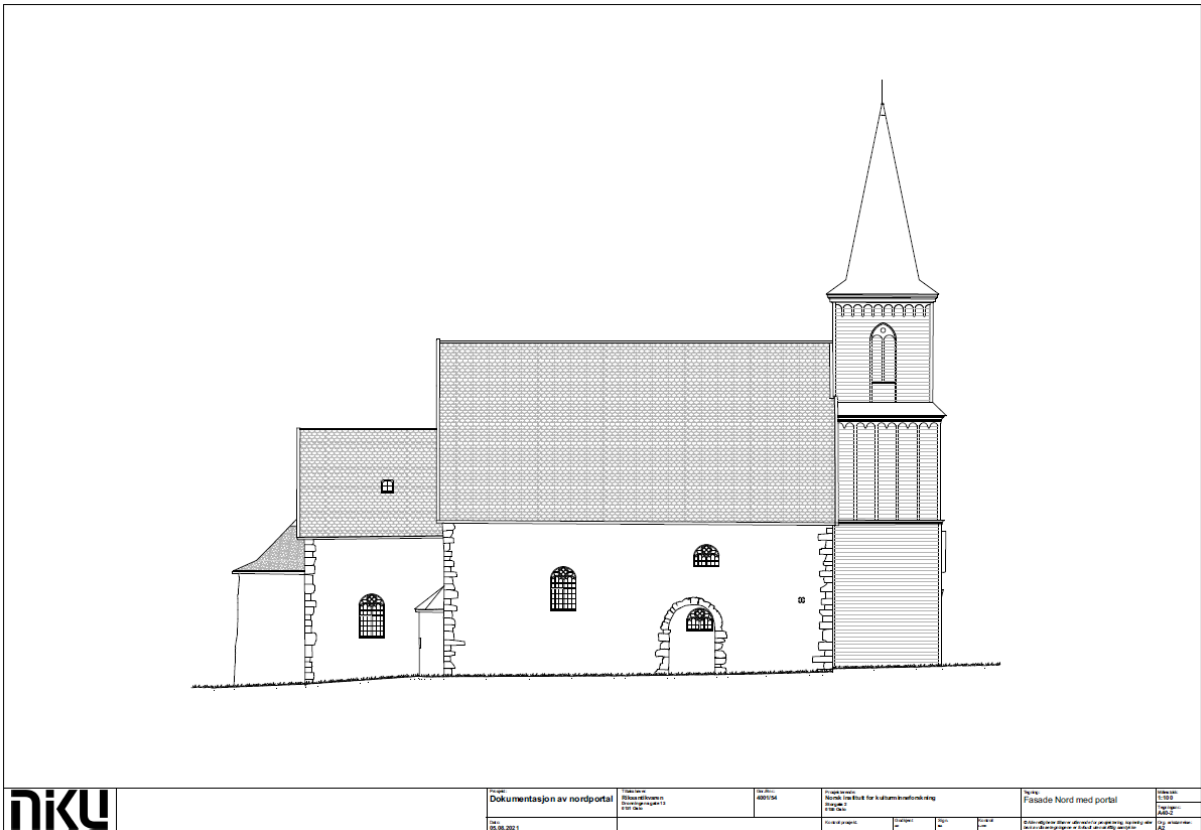
Vedlegg 03 A40-2 Fasade Nord med portal.pdf

Vedlegg 04 A40-3 Fasade Nord mørtelprøver.pdf

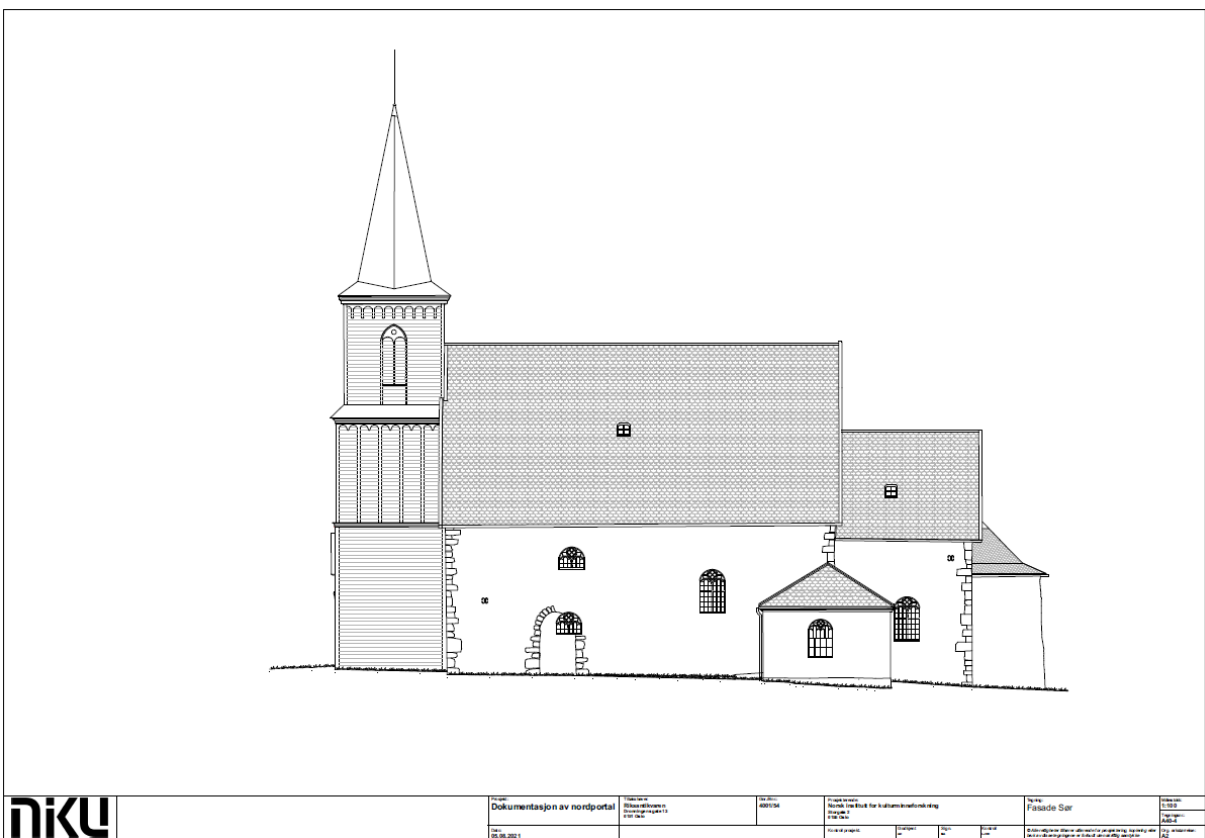
Vedlegg 05 A40-4 Fasade Sør.pdf

Vedlegg 06 A501 Oppriss sørportal.pdf

Vedlegg 07 A502 Oppriss nordportal.pdf

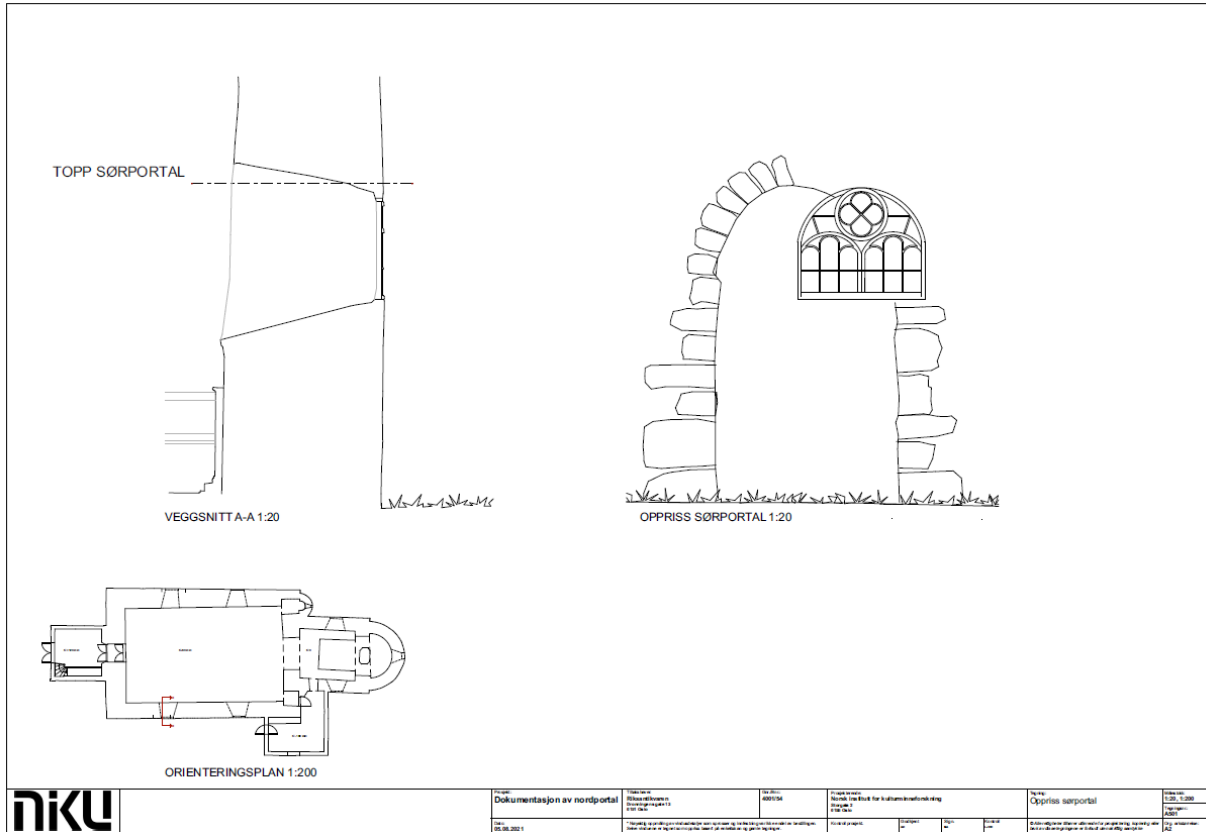

Vedlegg 02 A40-1 Fasade Nord. Bjørg Agasøster, NIKU

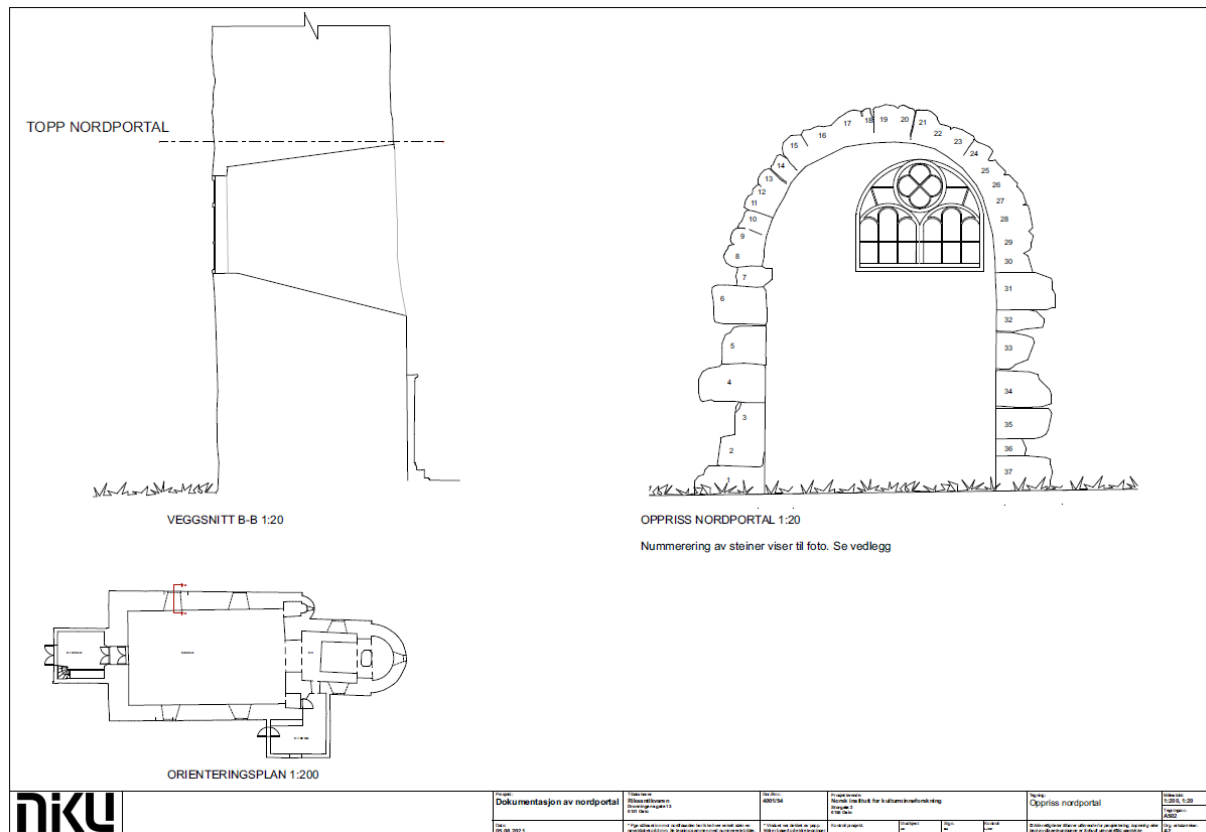

Vedlegg 05 A40-4 Fasade Sør. Bjørg Agasøster, NIKU

Vedlegg 06 A501 Oppriss sørportal. Bjørg Agasøster, NIKU

Vedlegg 07 A502 Oppriss nordportal. Bjørg Agasøster, NIKU

Mørtelanalyser

Mørtelprøvene ble tatt et stykke inn i murlivet for om mulig å finne prøver som ikke var påvirket av nyere puss og senere tider overkalking. Det ble tatt fem prøver, to fra murverket i den gjenmurte portalen (prøve 1 og 2), en prøve fra muren vest for portalen (prøve 3), og to prøver fra murverket øst for portalen (prøve 4 og 5).

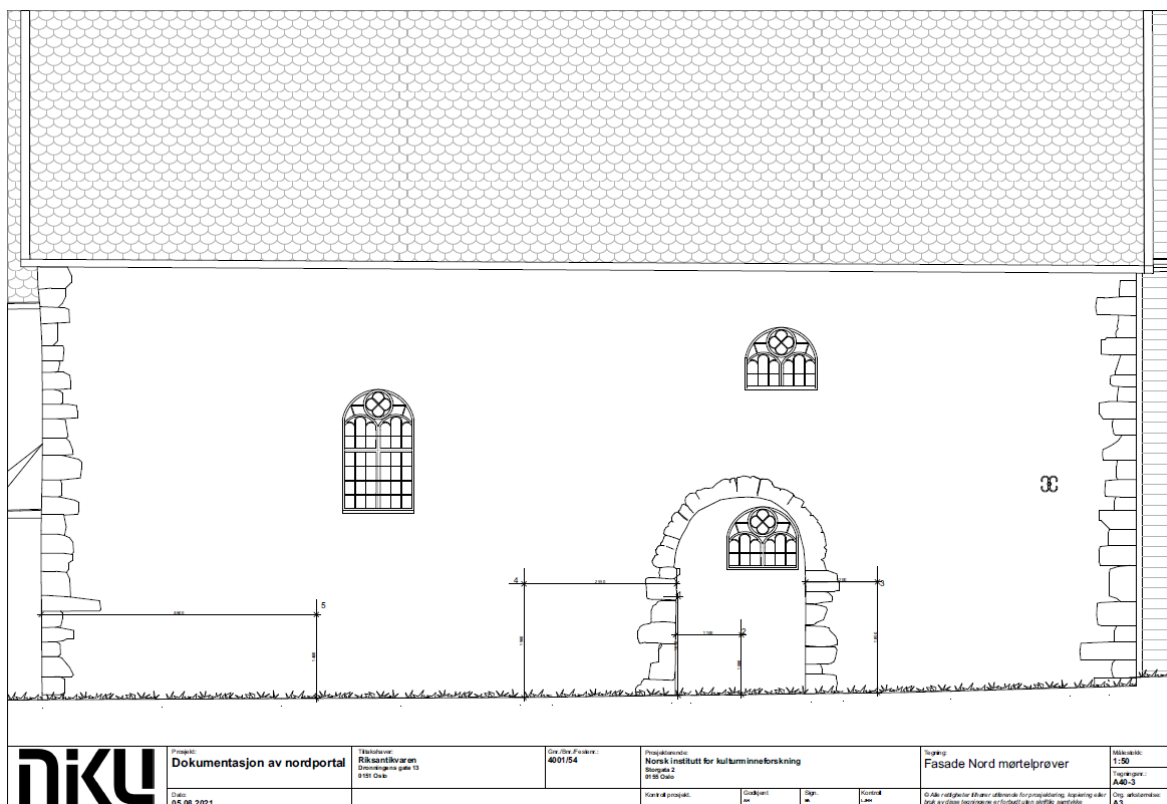
Mørtelanalysen er utført som tynnslipsanalyse ved SEIR-materialeanalyse A/S i Danmark. Analysen gir en beskrivelse av mørtelens oppbygning, bestanddeler, sammensetning (mengden av henholdsvis tilslag, bindemiddel og luft), bindemiddel (kalktype) og omdannelses- og nedbrytningstegn.

Tilslaget varierer fra grovkornet sand med største kornstørrelse omkring 4 mm (Prøve 1) til finkornet leire/siltholdig sand med kornstørrelse omkring 2 mm (Prøve 2). Både prøve 1 og 2 er tatt i det gjenmurte partiet inne i nordportalen, noe som kan tyde på at det også her har vært reparasjonsarbeider siden portalen ble gjenmurt. I prøve 2 var det også ubrente rester av kalksteinen som var brukt til kalkbrenning, og i disse restene ble det også funnet rester av fossiler med kalkskall.

Mørtelanalysene kunne ikke fastslå når gjenmuringen av nordportalen har skjedd, men analysene viser at det gjennomgående i hele nordveggen er brukt en svak mørtel, delvis blandet som «hotmix».

For resultatene av analysene og beskrivelse av mørtelprøvene henvises til vedlegg 1:

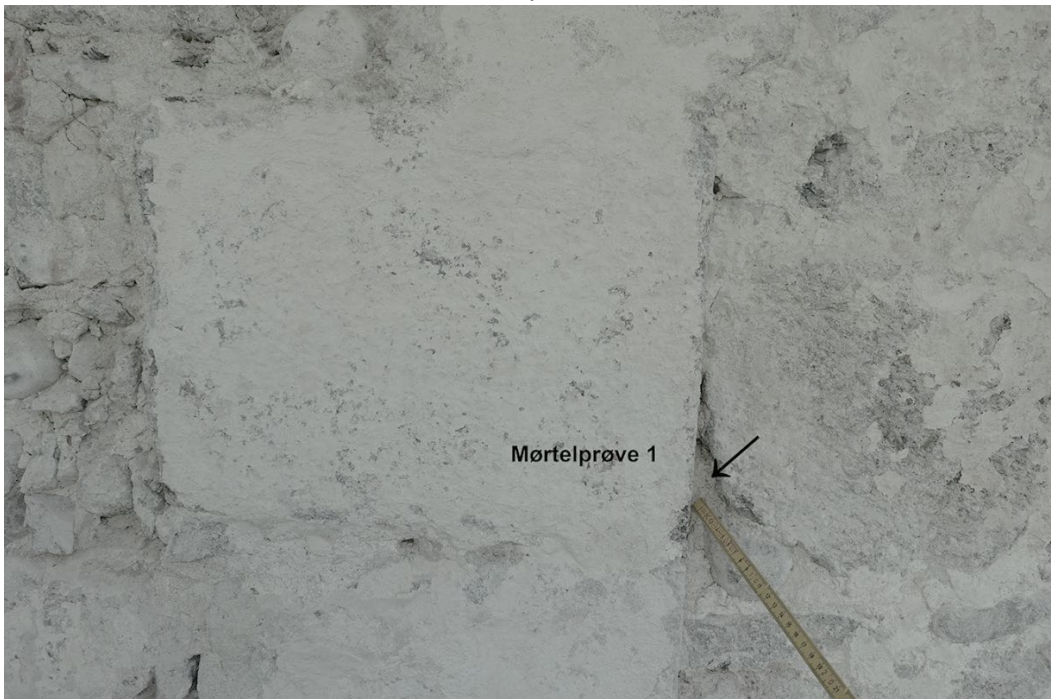
SEIR Materialanalyse AS R210701.pdf, datert 27. august 2021.

Vedlegg 04 A40-3 Nordfasade mørtelprøver.pdf. Bjørg Agasøster, NIKU

For en oversikt over plasseringen av de fem mørtelprøvene i nordfasaden, se *vedlegg 04 A40-3 Nordfasade mørtelprøver*.

Mørtelprøve 1

*Fra den gjenmurte nordportalen, innsiden av østre sidevange, under vederlagssteinen.
0 cm fra innsiden av østre vange, 165 cm over bakkenivå.*

Mørtelprøve 2

Fra den gjenmurte nordportalen, 110 cm fra innsiden av østre sidevange, 100 cm over bakkenivå.

Mørtelprøve 3

Fra muren vest for portalen, 120 cm fra innsiden av vestre sidevange i portalen, 185 cm over bakkenivå.

Mørtelprøve 4

Fra muren øst for portalen. 255cm fra innsiden av østre sidevange i portalen, 190 cm over bakkenivå.

Mørtelprøve 5

Fra muren øst for portalen. 460 cm fra skipets nordøstre hjørne, 140 cm over bakken.

Beskrivelse og konklusjon

Den gjenmurte nordportalen som er avdekket i Tanum kirke er godt bevart, med unntak av området over vinduet, hvor portalsteinene ser ut til å være erstattet av mindre steiner. Da undersøkelsene ble gjort i mai 2021 var det fortsatt tykke lag med puss i dette området, så omfanget av ommuringen av portalbuen lot seg ikke avgjøre. Som de vedlagte fotografiene viser er det et uryddig murverk som er avdekket i nordveggen. Murverket er også preget av en rekke reparasjoner fra ulike tider. Kirkeregnskapene viser at det på nordveggen har vært vinduer som ble gjenmurt i 1850, og at nordveggen har vært pusset og kalket i flere omganger. Det gjenmurte partiet inne i portalen skiller seg ikke fra det øvrige murverket, overalt er det mye bruk av innsatte småstein og knust tegl.

Det er mulig at store deler av nordveggen på et tidspunkt har vært murt om. Her kan en sammenligning med Rygge kirke i det tidligere Østfold være interessant. I Rygge var det omfattende restaureringsarbeider på 1700-tallet, og i 1724 ble deler av det ytre murskallet demontert ned til 2–3 meters høyde og murt opp på nytt helt opp til gesimsen. Kirkeregnskapene forteller at det dette året var «. . . En temmelig stoer Reparation ved Kierchen, som var Paa Sørsidden Muuren faldefærdig– hvilcke ieg med Muurmester fra Christiania (Olle Knudsen) maatte lade samme nedrifve og videre lgien opmuure» (Christie og Christie, II: 258).

Et fellestrekk for de aller fleste steinkirkene på Østlandet er at de i middelalderen ble bygget uten åpninger mot nord. Unntaket er kirkene i byene, som Lavranskirken i Tønsberg, og enkelte kirker som har hatt en spesiell status. Eksempler på dette er Rygge i Østfold og Mariakirken på Gran (Hadeland). Utenfor Tønsberg er det bare Tjølling kirke som har kjent nordportal i det tidligere Vestfold fylke. Funn av en portal på nordveggen i Tanum kirke er derfor svært interessant, og hvis portalen tilhører kirkens opprinnelige byggefase er den viktig for forståelsen av kirkens status i middelalderen.

Romanske kirker med tre portaler i skipet, mot nord, sør og vest, kan være en indikasjon på at kirken opprinnelig var bygget for en rik liturgi med prosesjoner. Etter reformasjonen var det ikke lenger behov for flere portaler med ulike funksjoner og portalene ble ofte gjenmurt. I Rygge gikk sørportalen i skipet ut av bruk på slutten av 1600-tallet, og nordportalen ble murt igjen i løpet av 1700-tallet. Som i Tanum er portalen mot vest i dag hovedinngangen til kirken (Christie og Christie 1959, II, 257–268). I Tanum er kirkeregnskapene for 1640-årene tapt, og ettersom gjenmuringen av portalen ikke nevnes i de bevarte kildene er det en mulighet for at det har skjedd i dette tidsrommet. I tillegg er regnskapene fra grevskapstiden mangelfulle, så det er også mulig at gjenmuringen kan ha skjedd i løpet av 1700-tallet, samtidig med at nordportalen i Rygge ble gjenmurt.

Tanum kirke har paralleller i Hedrum kirke, særlig i materialvalget og i utformingen av profiler og detaljer. I Hedrum ble korets apside bygget til etter at kirken sto ferdig. Om noe lignende har skjedd i Tanum ville være interessant å undersøke. Det at sideveggene i skipet i Tanum skjærer over de små kapellene viser at det har skjedd endringer allerede i middelalderen. Om også kapellene er senere tillegg, eller om skipet opprinnelig var planlagt med større bredde er spørsmål som kan undersøkes. Her kunne det være interessant å sammenligne med Tjølling kirke som i middelalderen var bygget som en basilika. Kanskje var også Tanum planlagt med et bredt skip, båret av søyler.

Oppdagelsen av en nordportal i Tanum kirke stiller en rekke nye spørsmål og gjør kirken til en av de mest interessante romanske kirkene i det tidligere Vestfold.

Anvendt litteratur

Brendalmo, Jan. Kildegjennomgang. Middelalderse kirkesteder i Vestfold fylke (Oslo: Riksantikvaren, 2016)

DN = *Diplomatarium Norvegicum* (Christiania, 1847–)

Christie, Håkon og Sigrd Christie. *Norges kirker. Østfold*, 2 bind (Oslo: Land og kirke, 1959)

Fett, Harry. *Norges kirker i middelalderen* (Kristiania: Cammermeyers Forlag, 1909)

Hauglid, Kjartan. «Hedrum kirke, kirkebygning og inventar». I *Hedrum kirke: 950-årsjubileum 2010*, redigert av Odd Bjerke, side 44–59 (Larvik: Hedrum menighetsråd, 2010)

Hauglid, Kjartan. «Fra Jerusalem til Rygge – Rygge kirkes alder og opphav». I: *Rygge kirke. Arvegull*, redigert av Bjørn Bandlien, side 108–117 (Oslo: Forlaget Press, 2019)

Holmsen og Tveten. *Tanum kirke i Brunlanes 800 år*. Larvik 1988

Kraft, Jens. *Topografisk-Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge*. Anden del. (Christiania: Grøndahl, 1822)

Nicolaysen, Nicolay. *Norske Fornlevninger* (Christiania 1862–1866)

RB = *Biskop Eysteins Jordebog (Den røde Bog)*. Fortegnelse over det geistlige gods i Oslo bispedømme omkring aar 1400 (Christiania 1873–1880)

Thomassen, Fredrik O. «Tanum kirkebygning». I Lorens Berg. *Brunlanes. En bygdebok* (Kristiania: Cappelen, 1911), side 82–102

Thomassen, Fredrik O. «Kirkebygningene i Berg». I Lorens Berg. *Brunlanes. En bygdebok* (Kristiania: Cappelen, 1911), side 103–116

Fotografier

Oversikt over vedlagte fotografier i RAW-format. Alle fotografiene er tatt av Kjartan Hauglid, NIKU.

1. Tanum kirke nordveggen med stillas.NEF
2. Tanum kirke fra nordøst.NEF
3. Tanum kirke fra sørøst.NEF
4. Tanum kirke fra sør.NEF
5. Tanum kirke skipet fra sørvest.NEF
6. Tanum kirke skipets sørvegg.NEF
7. Tanum kirke fra nordvest.NEF
8. Nordveggen fra vest.NEF
9. Nordveggen fra øst.NEF
10. Nordportal hele portalen.NEF
11. Nordportal østre vange 1.NEF
12. Nordportal østre vange 2.NEF
13. Nordportal vestre vange 1.NEF
14. Nordportal vestre vange 2.NEF
15. Nordportal øvre del.NEF
16. Nordveggen vest for portalen 1.NEF
17. Nordveggen vest for portalen 2.NEF
18. Nordveggen nordvestre hjørne.NEF
19. Nordportalen stein_01.NEF
20. Nordportalen stein_02.NEF
21. Nordportalen stein_03.NEF
22. Nordportalen stein_04.NEF
23. Nordportalen stein_05.NEF
24. Nordportalen stein_06.NEF
25. Nordportalen stein_07.NEF
26. Nordportalen stein_08.NEF
27. Nordportalen stein_09.NEF
28. Nordportalen stein_10.NEF
29. Nordportalen stein_11.NEF
30. Nordportalen stein_12.NEF
31. Nordportalen stein_13.NEF
32. Nordportalen stein_14.NEF
33. Nordportalen stein_15.NEF
34. Nordportalen stein_16.NEF
35. Nordportalen stein_17.NEF
36. Nordportalen stein_18.NEF
37. Nordportalen stein_19.NEF
38. Nordportalen stein_20.NEF
39. Nordportalen stein_21.NEF
40. Nordportalen stein_22.NEF
41. Nordportalen stein_23.NEF
42. Nordportalen stein_24.NEF
43. Nordportalen stein_25.NEF
44. Nordportalen stein_26.NEF
45. Nordportalen stein_27.NEF
46. Nordportalen stein_28.NEF
47. Nordportalen stein_29.NEF
48. Nordportalen stein_30.NEF
49. Nordportalen stein_31.NEF
50. Nordportalen stein_32.NEF
51. Nordportalen stein_33.NEF
52. Nordportalen stein_34.NEF
53. Nordportalen stein_35.NEF
54. Nordportalen stein_36.NEF
55. Nordportalen stein_37.NEF

Norsk institutt for kulturminneforskning er et uavhengig forsknings- og kompetansemiljø med kunnskap om norske og internasjonale kulturminner.

Instituttet driver forskning og oppdragsvirksomhet for offentlig forvaltning og private aktører på felter som by- og landskapsplanlegging, arkeologi, konservering og bygningsvern.

Våre ansatte er konservatorer, arkeologer, arkitekter, ingeniører, geografer, etnologer, samfunnsvitere, kunsthistorikere, forskere og rådgivere med spesiell kompetanse på kulturarv og kulturminner.

www.niku.no

NIKU Oppdragsrapport 106/2021

NIKU hovedkontor
Storgata 2
Postboks 736 Sentrum
0105 OSLO
Telefon: 23 35 50 00

NIKU Tønsberg
Farmannsveien 30
3111 TØNSBERG
Telefon: 23 35 50 00

NIKU Bergen
Dreggsallmenningen 3
Postboks 4112 Sandviken
5835 BERGEN
Telefon: 23 35 50 00

NIKU Trondheim
Kjøpmannsgata 1b
7013 TRONDHEIM
Telefon: 23 35 50 00

NIKU Tromsø
Framsenteret
Hjalmar Johansens gt.
14
9296 TROMSØ
Telefon: 77 75 04 00